

وحدت اسلامی و خط‌مشی‌های سیاسی، فرهنگی و اجتماعی

پیامبر اکرم صلی الله علیه وآله وسلم

حجت الاسلام والمسلمین قاسم نصیرزاده*

اشاره

در بررسی تاریخ اسلام، سیره پیامبر اکرم صلی الله علیه وآله وسلم از جمله موضوعات مهم و مورد مطالعه اندیشمندان بوده است؛ همچنین تحلیل رویدادها و حوادث و بازشناسی کیفیت موضع‌گیری‌های ایشان در برابر رخداد‌های گوناگون زمان، موضوع مطالعه تحلیل‌گران تاریخ اسلام بوده است. «وحدت اسلامی» و نقش مؤثر پیامبر صلی الله علیه وآله وسلم در ایجاد و گسترش آن در همین راستا قابل توجه است.

مفاهیم

الف) جامعه اسلامی

«جامعه اسلامی» مجموعه متشکل از مردم مسلمان در یک قلمرو حکومتی و مرز خاص جغرافیایی است که دارای اعتقادات و آرمان‌های دینی باشند؛ همان‌گونه که حضرت ابراهیم علیه السلام می‌فرماید: «... وَ مِنْ ذُرِّيَّتِنَا أُمَّةً مُسْلِمَةً لَكَ...»^۱ و از دودمان ما امتی که در برابر تو تسلیم باشند، پدید آور.»

ب) امت واحد اسلامی

می‌توان «امت واحد اسلامی» را مجموعه‌ای متشکل از جوامع اسلامی در سطح جهانی دانست که دارای ویژگی عینیت‌یابی وحدت امم مسلمان است. خداوند متعال در این باره

* نویسنده و پژوهشگر: G.nasirzade@gmail.com

می فرماید: «وَإِنَّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَأَنَا رَبُّكُمْ فَاتَّقُونِ»^۱ و این امت شما امت واحدی است و من پروردگار شما هستم؛ پس از مخالفت فرمان من بپرهیزید».

ج) وحدت اسلامی

«وحدت اسلامی» نیز به کارگیری ابزار تحقق امت واحد به عنوان یک آرمان نهایی، در سطح جوامع اسلامی و جهان اسلام خواهد بود: «وَاعْتَصِمُوا بِاللَّهِ هُوَ مَوْلَاكُمْ فَنِعْمَ الْمَوْلَى وَنِعْمَ النَّصِيرُ»^۲ و به خدا تمسک جوئید که او مولا و سرپرست شماست؛ چه مولای خوب و چه یار و یاور شایسته‌ای».

بار مفهومی وحدت اسلامی، در روش و ابزارمندی آن است که شامل تمامی تصمیم‌ها، سیاست‌گذاری‌ها و تدابیری می‌شود که پیامد آن‌ها در راستای تبدیل جوامع اسلامی به امت واحد الهی است.

نقش پیامبر اسلام در ایجاد وحدت

نقش پیامبر ﷺ در ایجاد وحدت امت، در سه محور تحلیل شدنی است:

۱. خط‌مشی سیاسی - حکومتی

راهکار دعوت سیاسی پیامبر ﷺ در جامعه اسلامی زمان خود را می‌توان از بارزترین نقش‌های آن حضرت برای ایجاد وحدت امت دانست که به معنای ایجاد تحرک و دگرگونی در جامعه آن زمان به سمت ایجاد وحدت امت است. موضع‌گیری‌ها و کارکردهای سیاسی حضرت با هدف پالایش و آماده‌سازی وضعیت بالفعل جامعه اسلامی انجام می‌شد. جلوگیری از تشتت و پراکندگی جامعه آن روز و در مقابل ایجاد نوعی وحدت سیاسی، راهی برای تحقق «جامعه اسلامی» بود تا رسول خدا ﷺ از طریق آن امکان اعتلای ندای «وحدت امت اسلام» را به دست آورد. درواقع این سیاست‌گذاری را باید اولین گام در مسیر تحقق امت واحد دانست. تلاش سیاسی پیامبر ﷺ تنها در مبارزه منفی برای جلوگیری از تفرق سیاسی حاکم منحصر نمی‌گردد، بلکه تثبیت شرایط اجتماعی و وحدت‌بخشی به آن به صورت نظام‌مند را نیز به دنبال دارد؛ چراکه بدون داشتن حکومت دینی و درایت سیاسی جامعه توسط رهبری واحد، اصولاً جامعه اسلامی وجود ندارد.

۱. انبیاء: ۹۲.

۲. حج: ۷۸.

وحدت اسلامی و خط‌مشی‌های سیاسی، فرهنگی و اجتماعی پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله وسلم ■ ۲۳

از سوی دیگر، سعی پیامبر ﷺ در حذف انگیزه‌های عشیره‌ای و قبیله‌ای امت عرب و نیز جایگزینی علایق و تمایلات اصیل و مذهبی، راهی برای تشکیل یک نظم واحد سیاسی با حاکمیت قانون الهی بود: «إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا»^۱ ولی شما تنها خدا و پیامبرش و کسانی هستند که ایمان آوردند».

از شواهد دیگر تشکیل حکومت سیاسی، می‌توان به این موارد اشاره کرد:

الف) دستور پیامبر ﷺ به هجرت مسلمانان از همه مناطق عربستان به مدینه؛

ب) برگزیدن نمایندگان و کارگزاران سیاسی در ماجرای بیعت عقبه^۲؛

ج) تنظیم و اجرای عهدنامه‌ها و معاهدات بین گروه‌های مختلف در مدینه؛

د) اجرای احکام سیاسی، اجتماعی و اقتصادی مانند اخذ زکات و مصرف آن، فرمان جهاد،

بیعت با مردم در برقراری و تثبیت پیوند سیاسی مردم با رهبری و

قلمرو نفوذ و حاکمیت دولت اسلامی پیامبر اکرم ﷺ از محدوده جغرافیایی مدینه فراتر رفت؛ ابتدا شبه‌جزیره را دربرگرفت و سپس به مرزهای جغرافیایی خارج از عربستان نیز سرایت پیدا کرد. بنابراین خط‌مشی سیاسی حضرت افزون بر یثرب و عربستان، نفوذ به سایر ملت‌ها و تشکیل امت جهانی واحد بود؛ زیرا «إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ»^۳ درحقیقت دین نزد خدا همان اسلام است».

سیاست‌های دفاعی و جهادی پیامبر اکرم ﷺ برای حفظ و دفاع از وحدت سیاسی حاکم بر جامعه اسلامی و همچنین تحکیم پایه‌های آن، از جمله اموری است که راه را برای تحقق زمینه‌های وحدت امت اسلامی فراهم می‌کرد: «وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَ...»^۴ و هرچه در توان دارید، از نیرو و اسب‌های آماده بسیج کنید ...».

موضع‌گیری‌های تهاجمی پیامبر ﷺ در درگیری با کاروان‌های اقتصادی کافران قریش که یکی از آنها به جنگ بدر منتهی شد، در نوع خود حرکتی سیاسی برای نگهداری، تداوم و توسعه وحدت سیاسی جامعه اسلامی نیز بود: «يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَرِّضِ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى الْقِتَالِ»^۵ ای پیامبر،

۱. مائده: ۵۵.

۲. سیدمحمدحسین طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱۶، ص ۴۵۱.

۳. آل عمران: ۱۹.

۴. انفال: ۶۰.

۵. انفال: ۶۵.

مؤمنان را به جنگ [با دشمن] ترغیب کن».

نزاع لفظی مسلمانان در تقسیم غنائم جنگ بدر و واکنش پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله با الهام از دستور قرآن کریم مبنی بر اصلاح ذات البین نیز واقعه‌ای مهم و شاهدهی بر حساسیت حضرت در حفظ همدلی در صفوف جنگی است. از جمله سیاست‌های تهاجمی - دفاعی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله می‌توان به حرکت نظامی برای مقابله با قبایل شورشی اطراف مرکز حکومت اسلامی و نیز در برابر بعضی از طوایف یهود مانند بنی قریظه، بنی قینقاع و حرکت دفاعی در مقابله با حملات مشرکان در غزوه خندق (احزاب) و جریان حادثه حنین پس از فتح مکه اشاره کرد.

۲. خط‌مشی فرهنگی - عقیدتی

خط‌مشی فرهنگی - عقیدتی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله همه تلاش‌های ایشان در ترسیم دورنمای مطلوب امت واحد اسلامی را دربر می‌گیرد. حضرت در مسیر تحقق امت جهانی اسلام نه تنها باید علایق سیاسی آحاد افراد را به یک تجمع و مرکز اقتدار هدایت کند، بلکه آن مقصد نهایی بدون آگاهی افکار، بصیرت عقلانی و جایگزینی یک آرمان سنجیده عقیدتی با سیاق جهانی و فراملی هرگز عملی نبود: «رُسُلًا مُبَشِّرِينَ وَ مُنْذِرِينَ لِّئَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَى اللَّهِ حُجَّةٌ بَعْدَ الرُّسُلِ»^۱ پیامبرانی بشارت‌دهنده و هشداردهنده فرستادیم تا برای مردم، پس از [فرستادن] پیامبران، در مقابل خدا [بهانه و] حجتی نباشد».

مبارزه فرهنگی پیامبر صلی الله علیه و آله در برابر جامعه جاهلی آن زمان از دوران حضور ده‌ساله در مکه آغاز می‌شود. مبارزه فرهنگی حضرت در این دوران، شامل برخورد فکری با عقاید مشرکان در محدوده مباحث جهان‌بینی و رویارویی و ضدیت با مظاهر شرک و بت‌پرستی و طرح عدم انتفاع و بی‌بهره‌مندی انسان از آنها بوده است: «وَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ آلِهَةً لَا يَخْلُقُونَ شَيْئًا وَ هُمْ يُخْلَقُونَ وَ لَا يَمْلِكُونَ أَنْفُسَهُمْ ضَرًّا وَ لَا نَفْعًا وَ لَا يَمْلِكُونَ مَوْتًا وَ لَا حَيَاةً وَ لَا نُشُورًا»^۲ و به جای او خدایانی برای خود گرفته‌اند که چیزی را خلق نمی‌کنند و خود خلق شده‌اند و برای خود نه زبانی را در اختیار دارند و نه سودی را، و نه مرگی را در اختیار دارند و نه حیاتی و نه رستاخیزی را».

فضای اعتقادی جامعه جاهلی آن زمان نشان‌دهنده نوعی خلأ فکری و فقدان تفکرهای منطقی و استدلالی حتی در نازل‌ترین سطح خود است و نهضت فرهنگی حضرت برای

۱. نساء: ۱۶۵.

۲. فرقان: ۳.

شکستن همین معتقدات ناهمگون و شرک‌آلود و البته زمینه‌ساز تفکر توحیدی بوده است. در همین راستا، تکیه پیامبر ﷺ بر توحید به‌ویژه اتصال رسالت اعتقادی خود با پایه‌های دین ابراهیمی، بهترین استفاده از ظرفیت اجتماعی آن زمان در ایجاد وحدت فکری و توجه‌دادن به دورنمای اعتقادی امت واحد است: «قُلْ إِنَّنِي هَدَانِي رَبِّي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ دِينًا قِيَمًا مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَ مَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ»^۱ بگو آری، پروردگارم مرا به راه راست هدایت کرده است: دینی پایدار، آیین ابراهیم حق‌گرای. و او از مشرکان نبود).

در جامعه جاهلی آن زمان، هنوز گروهی از اعراب به دین ابراهیم ﷺ معتقد بودند و هنر استفاده پیامبر اکرم ﷺ از واژه و مفهوم «حنیف» کارآمدترین راه برای ایجاد چنین پیوندی بود. آن حضرت اعلام می‌داشت: «جَنَّتْ بِالْحَنِيفَةِ دِينَ إِبْرَاهِيمَ»^۲.

عظمت تلاش و سیاست‌های رسول‌الله ﷺ وقتی بیشتر آشکار می‌گردد که دریابیم همه این مسائل در محیطی دنبال شده است که تقریباً لایه‌های اعتقادی جامعه از یکدیگر گسسته شده و هرگونه دوری از آداب و رسوم پیشینیان نوعی انحطاط، شکست فکری و نفی ارزش‌های گذشته قلمداد می‌شد.^۳

مبارزه فکری با شرک و بت‌پرستی و تکیه بر توحید و وحدانیت باید با یک حرکت کارآمد دیگری به مرحله فرآهم‌آوری یک اجتماع فرهنگی - دینی برسد که نقطه آغازین آن، پیدایش هویت واحد فکری و اعتقادی است؛ آن‌گونه که افراد را در یک نظام فکری به یکدیگر پیوند زند: «وَ اغْتَصِمُوا بِاللَّهِ هُوَ مَوْلَاكُمْ فَنِعْمَ الْمَوْلَى وَ نِعْمَ النَّصِيرُ»^۴ و به خدا تمسک جوید که او مولا و سرپرست شماست؛ چه مولای خوب و چه یار و یاور شایسته‌ای).

اولین مخاطبان آن حضرت، اقارب و عشیره نزدیک ایشان بودند؛^۵ اگرچه خاندان قریش استقبال چشمگیری از این هدایت و دعوت رسول خدا ﷺ نکردند، باید در نظر داشت که:

اولاً: سیاست ویژه پیامبر ﷺ به بهترین صورت، دارای چنین توان و امکانی بود.

ثانیاً: با صبر و پیگیری و تداوم حرکت از سوی پیامبر ﷺ چنین هسته‌ای فرهنگی در درون جامعه جاهلی تشکیل شد.

۱. انعام: ۱۶۱.

۲. محمدباقر مجلسی، بحار الأنوار، ج ۲۲، ص ۳۶.

۳. ابراهیم: ۱۰.

۴. حج: ۷۸.

۵. شعراء: ۲۱۴.

نقش قرآن مجید و شیوه به کارگیری آن از سوی پیامبر ﷺ نیز در ترسیم دورنمای مطلوب امت واحد کارایی بسزایی داشته است. تکیه حضرت بر قرآن و بهره‌گیری بجا و به موقع از آن به عنوان یکی از تدابیر سیاسی مخصوص آن حضرت برای ترسیم دورنمای مطلوب بوده است. آنچه سیاست‌های رسول اکرم ﷺ را در این باره سرعت و شدت بیشتری می‌بخشید، تأثیر جنبه اعجاز قرآن بود. اعجاز قرآن تأثیر حرکت آن حضرت را دوچندان می‌کند و در تحلیل تأثیر و حیانی پیامبر ﷺ نسبت به تبیین الگوی امت واحد، توجه به ابعاد فوق طبیعی خارق العاده حقیقت قرآن ضروری می‌نماید؛ حقیقتی که قرآن نیز خود بدان اشاره دارد: «وَالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ مِنَ الْكِتَابِ هُوَ الْحَقُّ»^۱ و آنچه از کتاب به سوی تو وحی کرده‌ایم، خود حق است.

در زمان حیات حضرت و پس از پیمان عقبه اولی، با تلاوت قرآن (برای مردم) توسط افرادی مانند مصعب بن عمیر، تغییر و تحول محیط اجتماعی آن زمان به سمت ایجاد یک وحدت سیاسی به پیش می‌رفت؛ آن گونه که مورخان و سیره‌نویسان نوشته‌اند: «فتحت المدينة بالقرآن»^۲. نسبت‌های ناروای سحر و ساحری و نیز عناد و لجاجت مشرکین نشان‌دهنده میزان نفوذ و جلب قلوب مردم با محتوای قرآن بود.

از روش دعوت فکری پیامبر اکرم ﷺ چنین برمی‌آید که حضرت، ظرفیت‌های روحی و ذهنی مردم را مورد نظر داشتند و محتوای دعوت خود را متناسب با همان بستر اجتماعی خاص قرار می‌داد. کیفیت ترویج دین و سیاست نشر و تبلیغ آن از سوی حضرت نیز برای ایجاد امت واحد بوده است: «قُلْ هَذِهِ سَبِيلِي أَدْعُو إِلَى اللَّهِ عَلَى بَصِيرَةٍ أَنَا وَمَنِ اتَّبَعَنِي»^۳ بگو این است راه من که من و هر کس [پیروی‌ام] کرد، با بینایی به سوی خدا دعوت می‌کنیم.

پایبندی به اصل «تدریج»، جامعه را دچار شقاق زودهنگام و تشتت درونی نمی‌سازد و وحدت نسبی پیشین را تا حدی حفظ خواهد کرد. سیاست تدریج در زمینه تبیین اعتقادات و نیز احکام و فروع دینی رعایت می‌شد؛ به گونه‌ای که در دوران ده‌ساله مکه، اصول کلی جهان‌بینی مانند توحید، نبوت و معاد و سپس در مدینه آیات احکام نازل گردید: «وَقُرْآنًا فَرَقْنَاهُ لِتَقْرَأَهُ عَلَى النَّاسِ عَلَى مُكْثٍ وَنَزَّلْنَاهُ تَنْزِيلًا»^۴ و قرآنی [باعظمت را] بخش‌بخش [بر تو] نازل کردیم تا آن را

۱. فاطر: ۳۱.

۲. احمد بن یحیی بلاذری، فتوح البلدان، ص ۲۱.

۳. یوسف: ۱۰۸.

۴. اسراء: ۱۰۶.

به آرامی بر مردم بخوانی، و آن را به تدریج نازل کردیم». بنابراین باید گفت هدف نهایی تدابیر حکیمانه و الهی پیامبر صلی‌الله علیه و آله، ایجاد وحدت سیاسی - فرهنگی و سپس تشکیل حکومت اسلامی و به دنبال آن ایجاد حکومت جهانی اسلام بوده است.

۳. خط‌مشی ارزشی - اجتماعی

در تقسیم‌بندی کلی نقش پیامبر اکرم صلی‌الله علیه و آله در پایه‌گذاری وحدت امت اسلامی سه مطلب بنیادین قابل توجه است:

نخست: تلاش در وضعیت جامعه عربی آن زمان و به‌کارگیری عوامل «سیاسی» برای زمینه‌سازی‌های لازم؛ دوم: برنامه‌ریزی‌های «فرهنگی» در مسیر ترسیم دورنمای امت واحده برای مسلمانان و ایجاد فضای رشد فکری و ارتقای فهم مردم از مسئولیت‌های خود؛ سوم: به‌کار بستن راه‌حلی‌هایی که پیامبر اکرم صلی‌الله علیه و آله از آنها با عنوان ابزار تحقق وحدت بهره می‌گرفت. چنین خط‌مشی‌هایی را می‌توان با عنوان «دعوت ارزشی» پیامبر صلی‌الله علیه و آله برشمرد که برخی از آنها شامل «خط‌مشی‌های ارزشی ملی - مذهبی»، «خط‌مشی‌های ارزشی قومی - میهنی» و «خط‌مشی‌های ارزشی - اجتماعی - فردی» خواهند بود که اشاره‌ای گذرا به آنها خواهیم داشت.

الف) خط‌مشی‌های ارزشی ملی - مذهبی

ورود پیامبر اکرم صلی‌الله علیه و آله به مدینه همراه با عقد قراردادهایی بین گروه‌های گوناگون بود. این پیمان‌ها را می‌توان یکی از بارزترین شواهد به‌کارگیری رهیافت وحدت اسلامی در جامعه آن زمان دانست. یکی از مهم‌ترین پیمان‌ها، اولین قراردادی بود که بین پیامبر اکرم صلی‌الله علیه و آله و طوایف و قبایل موجود یثرب بسته شد و بعضی آن را «نخستین قانون اساسی مکتوب جهان» دانسته‌اند. این تدبیر بهترین مقوله برای به‌وجود آوردن وحدت ملی و همبستگی دینی بود؛ چراکه وحدت میان قبایل درگیر، حقوق اجتماعی یهودیان و نیز مهاجران مسلمانان را تضمین می‌کرد و از سوی دیگر، این پیمان‌ها مقدمات تشکیل یک وحدت سیاسی و حکومتی را فراهم می‌آورد.

اقدام بعدی حضرت این بود که در نخستین سال ورود به مدینه، پیوند (عقد) مؤاخات بین کلیه مسلمانان اعم از مرد و زن را اجرایی کردند. رسول خدا صلی‌الله علیه و آله در یک مجلس عمومی فرمودند: «تَأَخَّوْا فِي اللَّهِ أَخَوَيْنَّ أَخَوَيْنَّ»^۱ در راه خدا، دو نفر دو نفر با یکدیگر برادر شوید».

۱. حبیب‌الله هاشمی خویی، منهاج البراعه فی شرح نهج البلاغه، ج ۱۵، ص ۱۴۹.

پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله با طرح پیمان برادری انصار و مهاجران، از ظرفیت خاص چارچوب اجتماعی جامعه عربی (که حمایت از هم‌پیمانان خود بود) برای اهداف تحقق امت واحده بهره برد و این موفقیت بارز حضرت نه تنها باعث تعجب افرادی چون ابوسفیان شد، حتی آثار و پیامدهای این مساوات اسلامی تا مقدم داشتن اموال و دارایی‌ها نسبت به یکدیگر پیش رفت. گام بعدی رسول خدا صلی الله علیه و آله، «اصلاح ذات‌البین» است. وقتی درباره آیه اخوت از پیامبر صلی الله علیه و آله پرسیدند، فرمودند: «مزد آن کس که در برقراری آشتی میان مردمان بکوشد، برابر مزد کسی است که در راه خدا پیکار کند».^۱

پیامبر صلی الله علیه و آله به گونه‌ای اختلاف‌زدایی می‌کند که شقاقی (هرچند ناچیز) در پیکره وحدت دینی مسلمین سر بر نیامورد؛ چنان‌که مورخان نقل کرده‌اند پیامبر صلی الله علیه و آله حتی برای گروهی هم که در جنگ حاضر نبودند، سهمی از غنیمت قرار می‌داد. جالب توجه است که پیش از آغاز جنگ بدر، پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله با وجود اعلام حمایت عده‌ای از مهاجران، در انتظار اعلام رضایت انصار مبنی بر آمادگی جهاد نبرد با دشمن است؛ چون محتوای قرارداد انصار با پیامبر صلی الله علیه و آله درباره دفاع از حضرت در داخل شهر مدینه بود و نه همراهی در جنگ‌های خارج؛ از این رو پیش از حرکت به دنبال رأی و نظر انصار بود و پس از اطمینان از یاری آنان آماده کارزار می‌گردد. این امر نشان از اهتمام پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله به رعایت سنت‌های اجتماعی و ملاحظه شرایط خاص سیاسی زمان دارد.

ب) خط‌مشی‌های ارزشی قومی - میهنی

یکی دیگر از خط‌مشی‌های پیامبر صلی الله علیه و آله در مسیر بنیان‌گذاری وحدت امت اسلامی، نفی نژادپرستی، قومیت‌گرایی و تبعیض‌های ناروا و ناپسند بود. در بافت پیوندهای عشیره‌ای، بردگان و کنیزان بدون اذن صاحبان خود حق هیچ‌گونه تصمیم‌گیری مستقل و یا اظهار مشارکت اجتماعی خاص نداشتند. جنبش مبارزه با برده‌داری، بخشی از حرکت عدالت‌خواهی پیامبر صلی الله علیه و آله در برابر ظلم آشکار آن دوره به شمار می‌آید؛ چراکه حضرت به دنبال تأسیس جامعه فلاح‌پسند دینی و پایه‌گذاری حزب رستگاران است؛ همان‌گونه که خداوند متعال می‌فرماید: «أَلَا إِنَّ جِزْبَ اللَّهِ هُمُ الْمُفْلِحُونَ»^۲ آگاه باشید که گروه [گروندگان به] خدا رستگارانند».

۱. احمدصدر حاج سیدجوادی و دیگران، دایرةالمعارف تشیع، ج ۱، ص ۲۴۳.

۲. مجادله: ۲۲.

پیامبر اکرم صلی‌الله علیه و آله در قالب فرمان، ارشاد یا نصیحت، مسلمان‌ها را به آزادسازی بردگان ترغیب می‌کردند و خود نیز چنین می‌کند و این فرمان «خدای» بود که ایمان به خود و آخرت و پیامبران را با بخشش مال در جهت آزادی انسان‌های دیگر هم‌سنگ می‌داند: «... وَ لَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَ الْيَوْمِ الْآخِرِ وَ الْمَلَائِكَةِ وَ الْكِتَابِ وَ النَّبِيِّينَ وَ آتَى الْمَالَ عَلَى حُبِّهِ ذَوِي الْقُرْبَى وَ الْيَتَامَى وَ الْمَسَاكِينَ وَ ابْنَ السَّبِيلِ وَ السَّائِلِينَ وَ فِي الرُّقَابِ...»^۱ بلکه نیکوکار کسی است که به خدای یگانه و به دوران آخرت و فرشتگان و کتاب [آسمانی] و پیامبران ایمان آورد و مال را در دوستی آن [یا با همه دوست‌داشتنی بودنش] به خویشاوندان و یتیمان و بیچارگان و در راه‌ماندگان و گدایان و در آزادی بردگان داد.

حضرت افرادی مانند «زید بن حارثه» را فرمانده سپاه اسلام، «بلال حبشی» را مؤذن ویژه قرار می‌دهد و از «سلمان» ایرانی تجلیل می‌کند و به او مقام و منزلت والا می‌بخشد تا به این ترتیب هم با تبعیض‌های موجود به مبارزه برخیزد و هم ارزش تقوا را ملاک منصب‌ها و منزلت‌های اجتماعی معرفی نماید.

نفی تعصبات قومی شامل خط‌مشی حمایت از محرومین و بیچارگان نیز بود. مخالفت پیامبر اکرم صلی‌الله علیه و آله با تبعیض‌ها و قوم‌گرایی‌ها و حمایت از محرومان، سبب جذب این گروه به اسلام و پیامبر صلی‌الله علیه و آله می‌شد. در واقع محتوای فکری دعوت حضرت در اعلام اصالت تقوا و کرامت انسانی و نیز مقتضای عملکرد او، نقش یک ابزار پویا برای ایجاد وحدت اسلامی نوین را ایفا کرد.

تأثیر کعبه مکرمه و کیفیت استفاده پیامبر اکرم صلی‌الله علیه و آله از آن یکی دیگر از ابزارهای ارزشی وحدت‌ساز بود؛ چراکه «إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبَارَكًا وَ هُدًى لِّلْعَالَمِينَ»^۲ نخستین خانه‌ای که برای عبادت مردم قرار داده شد، در سرزمین مکه است؛ خانه‌ای با خیر و برکت که سبب هدایت جهانیان می‌باشد.

پیامبر صلی‌الله علیه و آله از موقعیت مکانی مکه و فرصت زمانی ایام حج بهره می‌برد. در متون تاریخی نام قبیله‌های «بنی حنیفه»، «کنده»، «بنی صعصعه»، «کلب» و دیگران را در فراخوان حضرت می‌بینیم و حتی گرایش مردم یثرب به اسلام هم از طریق همین تدبیر بود: «جَعَلَ اللَّهُ الْكَعْبَةَ

۱. بقره: ۱۷۷.

۲. آل عمران: ۹۶.

الْبَيْتِ الْحَرَامِ قِيَاماً لِلنَّاسِ^۱: خداوند خانهٔ باحرمت کعبه را در راستای منافع مردم قرار داد». میزان کارآمدی این عامل در تمایل و کشش توده‌ها به سوی پیامبر ﷺ به اندازه‌ای بود که کافران و مشرکان را کاملاً در موضع انفعالی قرار می‌داد. آن‌گونه که پیش از آغاز مراسم برای جلوگیری از شمع نفوذ پیام حضرت به مشورت می‌پرداختند تا مناسب‌ترین شیوه‌های تبلیغی و روانی را برای تغییر اذهان مخاطبان و مردم به کار گیرند.

ج) خط‌مشی‌های ارزشی اجتماعی - فردی

پیامبر اکرم ﷺ یکی از اهداف عالی رسالت خود را اتمام اخلاق نیک و تکمیل فضایل الهی و اخلاقی انسان می‌داند: «بُعِثْتُ لِأَتَمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ». اخلاق نرم و خوی پرجاذبه حضرت همواره یکی از مهم‌ترین ابزارهای ارزشی برای وحدت دینی و فرونشاندن اختلاف‌ها و نزاع‌ها و جذب انسان‌های پاک‌سرشت بوده است.^۲

در ردیف آداب ویژه پیامبر ﷺ می‌توان به فلسفه پیوندهای خانوادگی حضرت اشاره کرد. بی‌تردید با توجه به جایگاه خاص نظام قبیله‌ای در جامعه آن روز، یکی از آثار اجتماعی این امر ایجاد الفت و پیوند بین قبایل و وحدت لایه‌های اجتماعی بوده است. برای نمونه ازدواج حضرت با «جویریة دختر حارث» از طایفه بنی‌مصطلق بود که مسلمانان به سبب این خویشاوندی، بقیه اقوام او را آزاد کردند و در نهایت تمام طایفه او به اسلام پیوستند.

با این وجود ظرفیت‌های روحی جامعه آن زمان در تمامی شرایط اجتماعی خاص خود تنیده شده بود و پیوندی مستحکم با پیشینه تاریخی‌اش داشت. روحیه تعصب و حمیت عربی،^۳ تعهد و وفای به عهد، شجاعت و دلاوری و میهمان‌نوازی، نمایان‌کننده شاخصه‌های اجتماعی اعراب جاهلی شده بود. پیامبر ﷺ اصلاح ارزش‌های حاکم در چارچوب نظام ارزشی اسلام را یکی از کلیدهای رویکرد اتحاد اسلامی قرار داد. بنابراین تعصب به قوم و قبیله، حفظ و بزرگداشت منزلت عشیره و رؤسا و بزرگان آن و نیز واکنش در حمایت از افراد طایفه، پیش‌زمینه تشکیل اولین وحدت سیاسی و علنی اسلام شد.

شجاعت و دلیری اعراب که ریشه در وضعیت خاص آن جامعه و نیز مسائل جغرافیایی و

۱. مائده: ۹۷.

۲. آل عمران: ۱۵۹.

۳. فتح: ۲۶.

وحدت اسلامی و خط‌مشی‌های سیاسی، فرهنگی و اجتماعی پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم ■ ۳۱

طبیعی داشت، هیچ‌گاه به صورت مطلق از ناحیه پیامبر ﷺ مطرود و مذموم دانسته نشد، بلکه این روحیه در مسیر اصلاح و امور پسندیده و صحیح قرار گرفت. حضور مسلمانان در بیش از هشتاد غزوه و سریه، آن هم در طول ده سال اقامت در مدینه گویای آن است.

پیامبر اکرم ﷺ مسلمانان را بر مبنای «لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ...»^۱ به سخاوت و بخشش اموال و انفاق دارایی‌های خود امر می‌کرد و در دوره اولیه تشکیل جامعه اسلامی از انصار می‌خواست مهاجران را حمایت کنند.^۲

بنابراین حضرت با صحنه‌گذاشتن و تعدیل دینی، سبب شد تا وحدت اسلامی هر روز با اقتدار بیشتری همراه باشد؛ زیرا خدای متعال می‌فرماید: «إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَى وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا...»^۳ ما شما را از یک مرد و زن آفریدیم، و شما را ملت‌ملت و قبیله‌قبیله گردانیدیم تا یکدیگر را بشناسید».

کتاب‌نامه

۱. بلاذری، احمد بن یحیی، فتوح البلدان، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۲ ق.
۲. صدر حاج‌سیدجوادی، احمد و دیگران، دایرةالمعارف تشیع، تهران: سازمان دایرةالمعارف تشیع، ۱۳۶۶ ش.
۳. طباطبایی، سیدمحمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۸۳ ش.
۴. مجلسی، محمدباقر، بحار الأنوار، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۰۳ ق.
۵. هاشمی خویی، حبیب‌الله، منهاج البراعه فی شرح نهج‌البلاغه، تهران: مکتبة الإسلامیه، ۱۴۰۰ ق.

۱. آل‌عمران: ۹۲.

۲. حشر: ۹.

۳. حجرات، ۱۳.